

■ Salahəddin Xəlilov

Söhbət yenidən insana qayıdışdan gedir...

Qayıdış deyirik, ona görə ki, nə qədər təəssüflənməli olsaq da, dövrümüz daha çox insanın yabançılaşması ilə səciyyələnir. Bir tərəfdən, rəşadətliyin nə qədər illik təntənəsi ərzində mənəviyyat intellektin kölgəsindən çıxma bilmədi. Digər tərəfdən də, gəy rəşadətliyə reaksiya və alternativ kimi meydana çıxmış postmodernizm rəşadətliydən daha çox, məhz mənəviyyata qənəm kəsildi. Və nəhayət, qloballaşma... Onun da əsas zərbələrinə biri son sığınacağına milli mədəniyyətlərdə tapmış mənəviyyata yönəlmişdir. Zərbə zərbə üstündən. Bəs bütün bu həmlələrə tab gətirmək üçün mənəviyyatın nə kimi bir daxili potensialı var?

Kamil insan ideali, bu ideala yaxınlaşdırən mənəvi təkamül yolu və mənəviyyatla intellektin ittifaqından yaranan həqiqi böyük fəlsəfə! Təəssüf ki, Qərbdə artıq fəlsəfənin də yönü dəyişmişdir. Elm tanrıçılığı bu böyük, alınmaz qalaya da kəmənd atmışdır və onu özünə kəniz etdiyini

mürəkkəb məsələləri sadə və obrazlı şəkildə çatdırmaq imkanı verir.

Arxitektənika...

Bir var, insanın min illər ərzində keçdiyi təkamül yolunu və bu yolun enişini-yoxuşunu, təbəddülatlarını təsvir edəsən, - bu, məsələnin tarixi aspektidir.

Bir də var, ruhun təkamülünü bu prosesin özünüdərk cəhdləri kontekstində, yəni hər bir dövrün fəlsəfi axtarışları ilə paralel nəzərdən keçirəsən, - bu, fəlsəfə tarixidir.

Və nəhayət, bir də var həm insanın keçdiyi yola, həm də onun fəlsəfi dəyərləndirilmə tarixinə bu günün fikir zirvəsindən, müasir bir fəlsəfi konsept prizmasından baxasan və insanı sanki yenidən inşa edirmiş kimi, onun "öz"ü olan mənəviyyat dünyasının bütün mürəkkəb strukturunu, daxili quruluşunu üzə çıxarmağa çalışasan. Həm də müəyyən bir an kəsiyində deyil, bütöv bir zaman oxunda!

Müəllifin XXI əsrdə istinad etdiyi yeni düşüncə modelini və konseptual əsası hansısa yabançı bir fəlsəfədə, yeni Qərb təlimlərində deyil,

Nasiri" əsərində "düz yol"u, Fəziləti, Xeyiri mərkəzə çəkir və bunlardan fərqli fəaliyyəti mərkəzə uzaqlaşma kimi dəyərləndirir. Bu, özlüyündə dəyərli bir modeldir. Lakin nur mənbəyi kimi baxılan bu mərkəzin insanın özü üçün aydın və işıqlı olduğunu iddia edə bilmərik. Ən qaranlıq və məchul məkan bəlkə də elə mərkəzin özüdür. Mərkəzin işıqlanması, Fəzilətin aydınlaşması heç də hamıya yox, ancaq seçilmişlərə məxsus bir hal, vergidir. İnsanı nurani edən də əslində Fəzilət nurunun təzahürüdür.

Kamil mənəviyyat modelinin əsasında başqalarına münasibət baxımından xeyirxahlıq, özünə münasibət baxımından xoşbəxtlik dayanır. İnsanın xoşbəxtliyi təkcə onun mühtiti, aurası ilə deyil, həm də öz əqidəsi, həyata baxışı, dünyagörüşü ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu fərqlər əvvəlcədən necə tərbiyə olunmaqdan, nəfsin daxili strukturundan, heyvani nəfslə ali insani duyğuların nisbətindən asılıdır.

L.Tolstoy fərqi faciələrin müxtəlifliyinə baxmayaraq, xoşbəxtlik yol-

paralel gedir. Hər konkret situasiyanın öz həqiqəti var. Kim isə ağılla, kim isə eşqlə kamala yetir. Amma həyatın leytmotivinə çevrilən universal bir həqiqət də var. Və bu həqiqət harada isə eşq və ağıl qütblərinin arasında deyil, onların zirvədəki görüşündə, vəhdətində üzə çıxır.

Lakin belə bir vəhdət mümkündürmü? Bir-birini inkar edənlər necə bir araya gələ bilərlər? Bu bir möcüzə olarmı? Bütün məsələ də bundadır. Öyüd-nəsihətlə, təlim-tərbiyəylə, ədəb-ərkanla kamillik məqamına yaxınlaşmaq olar, çatmaq olmaz. Kamilliyə çatdırən yeganə yolun adı eşqdır. İlahi eşq! Bu məqamda ruhlar qovuşur! Bu məqam bir möcüzədir ki, ancaq Haqqdan nazil ola bilər. Kamil olmaq üçün çox bilmək deyil, Haqqa qovuşmaq tələb olunur.

Bütün ədiblərin əsas mövzusu insandır. Amma hər şey insan qarşısında duran müxtəlif seçimlər arasında məhz nəyə üstünlük verilməsindən, nəyi əsas götürməkdən asılıdır. İnam ilə şübhə, hiss ilə intellekt, sevgi ilə nifrət arasında bir əkslik olmaqla yanaşı, həm də qarşılıqlı keçid və yaxınlıq vardır; onların bəzən bir-birini tamamlaması, bəzən də situasiyadan asılı olaraq gah birinin, gah da o birinin önə keçməsi qaçılmaz olur. Mütəfəkkirin böyüklüyü də məhz bu incə quruluşu açmaq, real həyatın qütbləşmə şəklində deyil, qütblərin təması və dialektikası şəklində gerçəkləşdiyini göstərmək qabiliyyətindədir.

Şərqdə insanın iç dünyası, daxili aləmi, mənəviyyat məsələsi həmişə önə çəkilmişdir. Məqsəd təbiəti dəyişdirmək və ya cəmiyyəti təkmilləşdirməkdən öncə, insanın özünü kamilləşdirmək, onun əxlaqi-mənəvi simasını formalaşdırmaq olmuşdur.

Lakin insanın mənəvi aləminin öyrənilməsi Şərq təfəkkür tərzinə uyğun olaraq, daha çox dərəcədə simvollar üzərində qurulmuşdur. Ontoloji aspektdə önə çəkilən işıq-Qaranlıq, Xeyir-Şər dualizmi mənəviyyat üçün də əsas götürülmüşdür. Daha doğrusu, əslində mənəvi aləmin statusunu müəyyən edən bu bölgü bütövlükdə dünyaya da şamil edilmişdir. Mənəviyyat qütbləşdiyi kimi, dünya da qütbləşmişdir.

Müasir dövrdə ən əsas vəzifələrdən biri ruh və bədənə harmoniyasına nail olmaqdır. İnsan bədənini aşağılamaqla bərabər insan ruhunu yüksəldən, insanı yerdən göyə, ideyalar aləminə səsləyən Platon təlimindən sonra Aristotelin ideyanı yəni də şeylərin içində əritmək və insanı daha çox məntiq və ağılla yüksəltmək cəhdi insana münasibət müstəvisində bir eniş idi.

Hələ XIV əsrdə aristotelçi sxolastikadan xilas olaraq Homer və Platon düşüncəsinə qayıdış cəhdi göstərilirdi. Renessans məhz bu mənada qayıdış, oyaniş idi. Aristotela yox, Homərə və Platona qayıdış!

Əslində yeni qayıdış şüarlarını biz Nitsşədə görürük. Sanki Petrarcanın başa çatdırı bilmədiyi bir işi indi Nitsşe eləməyə çalışırdı. E.Kassirer yazır ki, Renessans fəlsəfi özünüdərk səviyyəsinə qalxa bilməmişdi. Yəhudi-xristian qəlibinə salınmış Aristotel fəlsəfəsi yeni mərhələdə yəni də fəlsəfi təməl olaraq qalırdı. Ədəbi-bədii düşüncədə çevriliş fəlsəfi düşüncədə çevrilişlə tamamlana bilmədi. Ideoloji sahədə bu iş protestantlığın yaranması ilə kifayətlənmiş oldu. Bundan neçə əsr keçəndən sonra Nitsşe sanki həmin prosesləri davam etdirməyə və xristian düşüncəsinin buxovlarını birdəfəlik qırmağa çalışırdı. Bu mənada Nitsşe fəlsəfəsi renessansın gecikmiş fəlsəfi özünüdərk kimi dəyərləndirilə bilər.

Əlamətdar haldır ki, kitabda Nitsşe fəlsəfəsi məhz bu aspektdə nəzərdən keçirilir, fəvqəlinə konseptsinə də məhz Renessans işığında nəzər salınır.

(Davamı səhifə 13-də)

KAMİLLİK SORAĞINDA

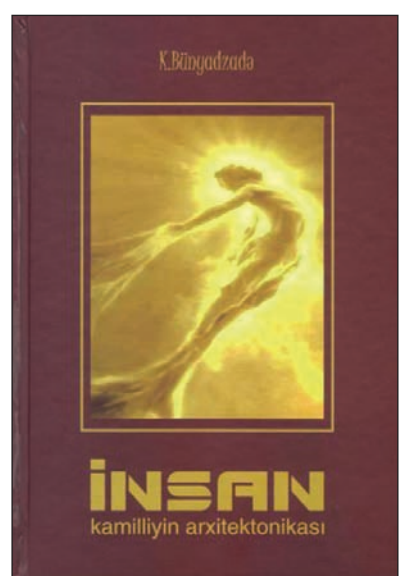
düşünür. Lakin əslində kəniz olan fəlsəfə özü yox, ona çox az aidiyyəti olan pozitivizm və onun törəmələri-dir.

Bu gün insanlıq, böyük ideallar naminə əsl fəlsəfə öz missiyasını yerinə yetirməli, mənəviyyatın böhrandan çıxması üçün əlindən gələni əsirgəməməlidir. Bunun üçün isə ilk növbədə fəlsəfə özü böhrandan çıxmali və quru, soyuq məntiqin hüdudlarını aşaraq canlı ideya, sevgi və vəcd üzərinə köklənməlidir.

"Materiya" və "şüur"un münasibətləri səviyyəsində mücərrədləşdirilmiş fəlsəfə insana az qala təbiət elmləri qədər uzaq və yad görünür. Bir addım yaxınlaşanda fəlsəfənin bu ənənəvi problemi "ruh və bədən" şəklində - nisbətən daha konkret ortaya çıxır. Lakin bədən özü də hələ təbiətin bir parçası, fizioloji hadisədir. İnsanı insan edən ruhdur, könüldür. Hər fərdin öz unikal, təkərsiz könül dünyası var! Lakin bu dünyaya tək rəşadətli düşüncə ilə daxil olmaq mümkün deyil. Məntiqi təfəkkür vasitəsi ilə insanı ya cismani varlıq - bədən, ya sosial varlıq - şəxsiyyət kimi öyrənmək olar; amma könül dünyasına ancaq sevgi ilə, ilham qanadlarında daxil olmaq mümkündür. Kamil insandan bəhs edəndə də fiziki sağlamlıq və ya ictimai mühtə adekvatlıq deyil, ruhun energetik potensialı sayəsində təbii mühtitə və cəmiyyətin naqisliklərindən azad olan, onların fəvqünə qalxa bilən insanlar nəzərdə tutulur.

İnsanın kamillik yolu sadəcə özünüdərk məqamına yüksəlişdən deyil, həm də özünü aşmaq, özündən yüksəy qalxmaq əzmindən keçir. Və bu yüksəlişin elmi-fəlsəfi təhlilini və rə bilmək üçün müəllifin özü də bu yolu keçmiş olmalıdır.

Könül Bünyadzadə bu mötəbər mövzuda söz demək haqqını qazanmaq üçün öncə təsəvvüfün sirli-sehri aləminə varid olmuş, "ilahi eşq", "ənəlhəqq", "damlada dərya", "öz nəfsinə qarşı cihad" təlimlərini mənimsəmiş, böyük sufi mütəfəkkirlərini oxuculara daha canlı təqdim edə bilmək üçün özü də onlar kimi olmağın hissi təcürübəsini yaşamağa çalışmışdır. Elə ilk tədqiqatlarında rəşadətliizmle irrəşadətlizmə dialektikasını araşdırmaqla, fəlsəfi təfəkkürün ənənəvi düşüncədən kənara çıxdığını və bu labirintdə daxili hissini, ülvə duyğuların bələdçi olmağa ağıldan daha çox haqq etdiyini sübuta yetirmişdir. Müəllif gözəl bədii duyuma malikdir və məntiqi idrakla bədii təfəkkürün birləşməsi ona bəzən çox

daha çox məhz mənim yaradıcılığmda axtarması da bir cəsarət və yenilikdir, özünəgüvən hissindən, milli məfkurənin potensialına inamdan irəli gəlir. Könül Bünyadzadənin bu əsəri və bundan əvvəlki bir sıra tədqiqatları Azərbaycanda dünya miqyasına çıxma biləcək yeni fəlsəfi məktəbin artıq yaranmaqda olduğunu dələlət edir. Bizcə, kitabın ən böyük dəyəri onun orijinallığında və milli düşüncəyə söykənməsindədir.

Kamil insan ideali mənəvi yüksəlişin hədəfi olmaqla insanların həyat yoluna işıq salır.

İnsan mənəviyyatının kamilləşdirilməsi bir məqsəd kimi qarşıya qoyulursa, əvvəlcə "kamil mənəviyyat" etalonunun özü düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Tədqiqat ilk növbədə məhz bu amaca xidmət edir.

Digər tərəfdən, mənəviyyatın hansı isə meyarlardan baxımından qəlibə salınması və standartlaşdırılması nə dərəcədə məqbuldur? Fiziki cəhətdən hamı eyni cür sağlamdır, xəstəliklər isə fərqlidir. Amma mənəvi baxımdan sağlam vəziyyətlər özü də fərqlidir. Əksinə, ola bilsin ki, kənaraçıxmaların təsnifatı daha rahatdır. "Yol"dan çıxaran amilləri müəyyənləşdirmək, qruplaşdırmaq bir o qədər çətin olmadığı halda, "yol"un özünün məhz nədən ibarət olduğunu çox vaxt qaranlıq qalır. Lakin məhz "düz yol"un, mənəvi etalonun önə çəkilməsi və gəy tam məlum bir şey kimi dəyərləndirilməsi Şərq təfəkkürü üçün çox səciyyəvidir. Xeyrin, Fəzilətin, Ədalətin, Hikmətin nə olduğu gəy bəlli imiş kimi bütün söhbətlər buna nail olmaq və ya bundan yayınmaları qınamaq üzərində qurulur. Nəsirəddin Tusi də "Əxlaqi-

ların eyni məkana gətirib çıxardığını qeyd edir. Ola bilsin ki, adi mənada xoşbəxtlik hələ dao, nirvana, yaxud ənəlhəqq məqamları deyil, lakin hər halda zirvəyə aparan yolun üstündədir. Əlbəttə, ilk baxışda belə görünə bi-lər ki, naqis ictimai mühtidə elə maddiyyata bağlı olanlar, yeyib-içib kef çəkənlər xoşbəxttir, faciə isə məhz ləyaqətli insanların, cəmiyyətin çirkabına bulaşmayanların qismətidir. Lakin hər şey meyarlardan necə seçilməsindən asılıdır. İctimai mühtin "harmoniyasına" daxil olan, "palaza bürünüb elən sürünən" də özünü xoşbəxt saya bilər. Çünki həqiqətdən onun faciəsi yoxdur. Çünki ancaq öz fərqi-mənəvi aləmi olanların faciəsindən danışmaq mümkündür. Çünki faciə Mən ilə Müht arasında ziddiyyətdən yaranır. Elə xoşbəxtlik də! "Mən" in mühtidə realizasiyası da nəticə etibarilə adekvat müht yaradılması sayəsində mümkün olur.

Müəllif insanı mühtidən, cəmiyyətdən kənarda, mücərrəd bir varlıq kimi deyil, mühtilə qarşılıqlı əlaqədə götürür. İnsanın xoşbəxtliyi də ancaq cəmiyyətdə, başqaları ilə münasibətdə mümkündür.

Kitabda insan, onun amalı, misiyası, faciə və xoşbəxtliyi Şərq və Qərb dəyərləri kontekstində araşdırılır. Həm də bu dəyərlərin Şərq və Qərb fəlsəfi təlimlərində necə işıqlandırılmış olması izlənilir, bu sahədə əsas təlimlər təhlil olunur.

Şərqin tələq etdiyi xoşbəxtlik yolu mühtidən, cəmiyyətdən keçmir. Bu yolu hər kəs öz iç dünyasına doğru təklikdə gedir. Və eğer məramına çatırsa, təklikdə xoşbəxt olur və Təke - Vahidə qovuşur, əbədiyyət, ölməzlik qazanır.

Orta əsrlərdə islam dünyasında çox geniş yayılmış olan sufizmin demək olar ki, bütün nümayəndələri məhz bu vəhdət ideyasından, dünya ruhundan, yerlərin və göylərin ruhəni mahiyyətindən çıxış edir, sonsuzluğa, əbədiyyətə qovuşmaq üçün müvəqqəti, məhdud, sonlu olanların fəvqünə qalxmağa çalışırdılar. Əsas məqsəd bu qalxmanın, bu daxili mənəvi yüksəlişin pillələrini ardıcıl surətdə qət edərək vəhdətə və onun ifadə etdiyi həqiqətə - Haqqa qovuşmaq idi. Rəbiyyə əl-Ədəviyyə də, Əbu Yəzid Bistami də, Mənsur Həllac da, Sührəvərdi də, Əhməd Yəsəvi də, İbn Ərəbi də - hamısı elə bunları deyirdi. Nəsimi və Füzulinin poeziyası da bu ruhda köklənmişdi.

Əslində bütün böyük mütəfəkkirlərin özünüdərk həqiqət axtarışı ilə

KAMİLLİK SORAĞINDA

(Əvvəli səhifə 12-də)

İnsanı adətən cismani, sosial və mənəvi aspektlərdə nəzərdən keçirirlər. Amma insanın kimliyi, qüdrəti, böyüklüyü onun cismani və ya sosial varlığı ilə ölçülmür. İnsanın əsas göstəricisi onun ruhi-mənəvi varlığıdır ki, bunun da nə isə yekcins bir şey kimi başa düşülməsi qüsurludur. Çünki bu aləm əslində iki qütb arasında yerləşir. Biri insanın əqli, o biri onun hissi-iradi keyfiyyətləridir.

Əqli qabiliyyət daha aydın başa düşülür. Hissi-iradi qütb isə xeyli dərəcədə mürekkəbdir. Biz bura insanın sevgisini də, iradəsini də daxil edirik. İnstinktiv duyğular da, müqəddəslik duyğusu da bura daxildir. İnsanın estetik və əlaqi keyfiyyətləri də məhz bu qütbə aiddir. Bir tərəfdə əqlin qüdrəti, intellektual güc, soyuq-qanlı düşüncə, o biri tərəfdə ehtiras, sevgi, mənəvi yüksəliş, vicdan və s. Əgər belə bir yanaşma ilə razılaşsaq ki, eşq adamın aqlını əlindən alır və soyuq ağılla düşünənlər eşqdən məhrumdur, onda bu iki qütbün bir araya sığmadığı təsəvvürü yaranır.

Nitşə də, Kassirer də, bir sıra başqa Qərb mütəfəkkirləri də xristian düşüncəsinin aristotelçi düşüncə ilə calağından yararlanmış sinkretik, hətta bəzi məqamlarda eklektik bir tefəkkür

tərzinin insanı kiçiltməsi, onun öz gücünə inamını itirməsi, mütələşməsi, asketləşməsi və s.-dən bəhs edirlər. Onlar xristianlığın da, əslində onun antitezi olan ənənəvi Qərb düşüncəsinin də çarəsizliyini açıb göstərsələr də, çıxış yolunu tapa bilmirlər, nəticədə bir nihilizm fəlsəfəsi yaranır.

Könül Bünyadzadə insana qayıdışın təməlini Şərq düşüncəsində və ilk növbədə islamda axtarır. Çünki Renessans Qurani-Kərimlə başladı. İnsana münasibət məhz Quranla dəyişdi. Əvvəla, insan günahkar bir varlıq kimi deyil, ali - ruh üfürülmüş bir varlıq kimi təsbit edildi. İkincisi, hətta iblis də və bütün mələklər də insanın qarşısında diz çökdürüldü. Üçüncüsü, insana öz gücünə inam aşılındı, “sənə verilmiş əqlini qullan” deyə hökm edildi.

Təsəvvüf fəlsəfəsinə görə insanın kamilləşmə yolu heç də kəsilməz proses olmayıb, bir sıra hal və məqamlarla özünü göstərir. Düzdür, müxtəlif təlimlərdə pillələrin sayı fərqli göstərilir, amma əsas olan budur ki, kamillik yolu çoxpilləli və diskret olduğundan, onu birnəfəsə qət etmək istəyi sadə-lövhlükdür. Hansı isə mənəvi qata yüksəldikdən sonra bir müddət burada lövbər salıb qərarlaşmaq lazım gəlir. Növbəti qata yüksəlişin uğurlu olması əvvəlki qatda

nə dərəcədə möhkəm qərarlaşmaqdan asılıdır. Hansı isə kənar amillərin təsiri və ya aşağıların cazibəsi ilə sürüşüb düşəndə lap dibə yuvarlanmamaq üçün bu lövbərlər çox önəmlidir. Və nə qədər ki, zirvə qət edilməmişdir, sürüşmək təhlükəsi həmişə qalır. Zirvədə isə xarici təsir sıfıra enir, ona görə yox ki, aşağıların cazibəsi daha təsir etmir. Ona görə ki, cismani kütlə sıfır olduğundan hasil də sıfır olur.

Milli əhval və milli məfkurə də buna bənzər inkişaf yolu keçir. Lakin burada xarici amillər, beynəlxalq vəziyyət və s. bu kimi əlavə şərtlər də ortaya çıxdığından millətin aşağı pillələrə eniş “şansı” daha da artır. Və bir millət olaraq mədəni-mənəvi yüksəlişin növbəti qatına qalxmaq daha böyük əzm və milli təşkilatlanma deyilən əlavə şərt tələb edir. Milli ruhun daşıyıcıları olan ayrı-ayrı şəxslərin düşüncə, həyat tərzı və fəaliyyət prinsiplərini bütün millətin malı edə bilmək üçün, milli-ictimai şüurun seçilmişlərin örnəyi, nümunəsi əsasında formalaşdırılması üçün milli-siyasi iradənin də bu istiqamətə yönəldilməsi tələb olunur.

Fərdi fəlsəfi düşüncələr, insanın dünyadakı gözəllik və harmoniya qarşısında heyrətindən doğan suallar, insanın özü ilə və dünya ilə tək-

bətək söhbətləri - kamilliyə aparan yolun məqamlarıdır. Bu məqamlar özünü maddi dünyadan ayıran, fərqli bir mahiyyətin təmsilçisi olduğunu dərk edən və özündə bütün cismani dünyaya qarşı dura biləcək bir mənəvi güc, ideya qaynağı tapan və bu qaynaqdan müntəzəm surətdə bəhrələnərək daim kamilləşən, dünya ilə, cahan ilə tən gələn və nəhayətdə, bu “cahana sığmayan” insan-filosofun və ya sözün həqiqi mənasında insanın, böyük hərfle insanın həyat məqamları, idrakin əzablı və möhtəşəm addımları, mənəvi yüksəliş yaşıntılarıdır. Heyrətdən başlanan idrak yolunda əzab və sevincin, eşq və kədər in vəhdət məqamları!..

Ülviyyət, heyrət və müqəddəslik duyğusu Şərq fəlsəfəsi və poeziyası üçün çox səciyyəvidir. Lakin etiraf etməliyə ki, bu gün babalarımızın yaratdıqlarını özümüze qaytarmağa nail olmamışıq və onları inkişaf etdirmək bir yana dursun, sadəcə müasir fəlsəfi fikir kontekstində yenidən mənimsəyə bilməmişik. Təəssüf ki, heyrətdən başlanan, məhəbbətdən keçən və kamillik məqamına yüksələn mənəvi-əqli inkişaf yolunda son mərhələni unutmuş, neçə əsrlər boyu elə məhəbbətdə ilişib qalmışıq və bəzi rəmzləri hərfi mənada təfsir etdiyimizdən, ulularımızın böyük ideyalarını da təhrif etmiş, cılızlaşdırmışıq.

Könül Bünyadzadə bu kitabında kamillik idealının Qərb fəlsəfəsində keçmiş olduğu “əzablı yollara” bir islami nur qatmaqla problemin üzərindən nihilist pərdələrin qismən də olsa qaldırılmasına nail olmuşdur. Və bu istiqamətdə tədqiqatların davam etdirilməsinə böyük ehtiyac olduğunu düşünürəm.